

مصالحه نامه قلعه میرزا ابراهیم خان اعتصام‌الملک در آشتیان

اسدالله عبدلی آشتیانی^۱

درآمد

میرزا ابراهیم مستوفی آشتیانی ملقب به «اعتصام دفتر» و بعدها به «اعتصام‌الملک»، پدر میرزا یوسف اعتصام‌الملک و جدّ پروین اعتصامی است. وی از مستوفیان عصر ناصری است. اجداد وی از مردان دانشور و هنرمند بودند و به همین دلیل خانواده‌اش در علم و اخلاق، بنیان محکمی دارند. میرزا ابراهیم در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه قاجار به سمت مستوفی‌گری از آشتیان به تبریز رفت و در آنجا ساکن گردید. قلعه اجدادی وی - که به نظر می‌رسد از نیای او ملاعبدالعظیم به ارث رسیده و ساخت آن به زمان زندیه می‌رسد و بالغ بر ۴۰۰۰ هزار مترمربع مساحت و چهار برج دارد - روبه‌روی مسجد جامع قرار گرفته و از چهار طرف به کوچه ختم می‌شود. هنوز هم، با وجود تخریب‌های پی‌درپی در سال‌های اخیر، یک برج این قلعه استوار است. این قلعه مشهور و معروف به «قلعه میرزا ابراهیم خان» است که بعد از مهاجرت میرزا ابراهیم به تبریز، توسط میرزا حسن خان رفعت‌دیوان آشتیانی، فرزند حاجی میرزا زین‌العابدین، نیای اعلای خاندان «صادقی آشتیانی» خریداری و سپس توسط وراثت وی به سال ۱۳۳۲ هـ.ق به حاجی میرزا غلامحسین تاجر آشتیانی، به مبلغ یک‌صد و پنجاه تومان فروخته می‌شود. مقاله حاضر، به سند فروش این قلعه می‌پردازد.

مقدمه

اسناد، پایگاه بسیار مهمی در حوزه تاریخ و پژوهش‌های محلی دارد و از مهم‌ترین و راه‌گشایترین منابع قابل دفاع و اعتنا به شمار می‌آیند. آنچه بر ارزش و اعتبار آن می‌افزاید، اسنادی است از خانواده‌هایی که در

۱. پژوهشگر اسناد و خط سیاق.

تاریخ کشور یا شهر، تأثیرگذار باشند. با مراجعه به این اسناد، می‌توان به جایگاه فکری یا اجتماعی آن فرد یا خانواده پی‌برد. اسناد محلی، مهم‌ترین این نوع منابع با ارزش است و کسانی که تاریخ محلی کار می‌کنند، بسیار خوب ارزش این اسناد منحصر به فرد را درک کرده، در بازشناسی و بازخوانی آن می‌توانند گره کوری از تاریخ محیط خود و در نهایت، تاریخ ملی ما باز کنند.

قلعه مورد بحث، متعلق به یکی از خانواده‌های مشهور و معتبر منطقه آشتیان و از رجال فرهنگ‌پرور ایران است که سابقه درخشانی از دوره زنده در فرهنگ، تاریخ و کتابت دارند و وجود نسخه‌های متعدد خطی که زینت‌بخش کتابخانه‌های معظم است، توسط افراد این خاندان، نگارش و تحریر گردیده است. خاندان اعتصام‌الملک آشتیانی، سابقه طولانی در علم و ادب داشته‌اند. از برجسته‌ترین و تأثیرگذارترین افراد این خاندان، میرزا یوسف اعتصام‌الملک و دختر شاعرش، خانم پروین اعتصامی است.

سند پیش‌رو، مصالحه‌نامه واگذاری قلعه میرزا ابراهیم خان مستوفی اعتصام الملک آشتیانی است که توسط وراثت رفعت دیوان آشتیانی به سال ۱۳۳۲ ه. ق. به حاجی غلام حسین تاجر، فروخته می‌شود.

میرزا ابراهیم اعتصام الملک مستوفی آشتیانی

«میرزا ابراهیم مستوفی آشتیانی، فرزند ملاحسن و ملقب به اعتصام الملک از اعزه نجبای آشتیان است. در جوانی با سمت پیشکاری آذربایجان از آشتیان به تبریز رفت و در حوزه درس آشتیانی‌های مقیم آن شهر، علم لازم را آموخت و همانجا با دختری به نام گهر خانم ازدواج نمود. میرزا ابراهیم مردی با علم و فضل بود و امور استیفا و سیاق‌نویسی را نزد پدرش فرا گرفت. اجدادش از مردان دانشور و هنرور بودند به همین دلیل خانواده اش در علم و اخلاق و عمل بنیان محکمی داشتند. بعد از فوت میرزا ابراهیم، لقب اعتصام الملکی به فرزند برومندش میرزا یوسف که تا آن زمان لقب اعتصام‌دفتر داشت، داده شد. بانو پروین اعتصامی شاعر بلندآوازه نوه میرزا ابراهیم است»^۱.

میرزا ابراهیم در صحن حضرت معصومه قم در آرامگاه خانوادگی مدفون است. میرزا یوسف و پروین اعتصامی هم در همین آرامگاه مدفون هستند.

قلعه ابراهیم خانی

این قلعه روبه‌روی مسجد جامع آشتیان قرار داد و از چهارطرف به کوجه محدود است. مساحت تقریبی آن بیش از ۴۰۰۰ هزار مترمربع است و دارای چهار برج به ارتفاع ده متر بوده که هم اکنون تنها یک برج آن باقی است. برج‌ها از خشت خام و ملات گل است؛ البته این بنا به مرور زمان تخریب گردیده و خانه‌های متعددی از آن جدا گردیده است. هم اکنون به یازده خانه تقسیم شده که هسته مرکزی قلعه با یک هزار و پانصد متر مربع در تصرف خاندان شریفی است.

۱. حضرتی، صادق، رجال و مشاهیر آشتیان، قم، نشر الماس، ۱۳۸۲، ص ۸۰.

بنای قلعه به دوره زندیه بازمی‌گردد. ملاعبدالعظیم جد بزرگ خاندان اعتصام الملک بنا کرده و فرزندان دیگر بر آن ساختمان‌های دیگر افزوده‌اند. این قلعه بعد از ملاعبدالعظیم به ملامحمدعلی و ملاعبدالله و ملاحسن پدر میرزا ابراهیم رسیده و سپس مشهور به قلعه میرزا ابراهیمی می‌گردد. میرزا ابراهیم پس از مهاجرت به تبریز این بنا را به میرزا حسن خان رفعت دیوان واگذار می‌کند. قبل از میرزا ابراهیم قسمت‌های جنوبی و غربی و شمالی قلعه تفکیک و به خانه‌های کوچک‌تر تبدیل شده که در دست افرادی از خاندان اعتصام‌الملک بوده است که تعداد آن به پنج باب می‌رسید.

میرزا حسن خان رفعت دیوان (صادقی آشتیانی)

ملقب به رفعت دیوان و مشهور به «دیوان همایون / همایون دفتر»، فرزند حاجی میرزا زین‌العابدین آشتیانی، نیای خاندان صادقی آشتیانی و برادر میرزا فضل‌الله صادقی قاضی دادگستری است. تحصیلات مقدماتی را در آشتیان فرا گرفت، سپس به تهران رفت و از کارگزاران دربار مظفرالدین شاه قاجار شد. وی مدتی در دستگاه میرزا حسن خان مستوفی الممالک بود. تحصیلات حوزوی داشت و در کار استیفا و سیاق استاد بود. قلعه میرزا ابراهیمی را که متعلق به پدر بزرگ پروین اعتصامی (میرزا ابراهیم اعتصام دفتر) بود، خرید. در اواخر عمر به آشتیان آمد. مدتی رئیس انجمن ایالتی آشتیان در اوایل مشروطه بود. بر پایه سندی که در آغاز آن آمده: «صورت جناب آقای رفعت‌الدیوان به جهت انجمن به تاریخ یوم ۲۸ محرم الحرام ۱۳۲۸»، وی رئیس انجمن ایالتی و ولایتی آشتیان بوده و مبلغ سی تومان جنس جهت تشکیل انجمن خریداری کرده است. همسرش نازیگم خانم از خاندان فراش‌باشی آشتیانی (زرین بال) است. وی فرزندان بسیار داشته. میرزا عظیم خان رفعت دیوان منشی استنطاق عدلیه اراک در سال ۱۳۰۰ خورشیدی، فرزند اوست. بر پایه سند پیش‌رو، وی به سال ۱۳۳۲ هـ. ق. قلعه مورد بحث را به مبلغ یک‌صد و پنجاه تومان به حاج میرزا غلام حسین تاجر آشتیانی، نیای خاندان سپاسی فروخته و در نهایت این قلعه به سال ۱۳۰۷ خورشیدی، توسط وراثت میرزا غلام حسین تاجر، به میرزا محمد شریف شریفی واگذار گردیده است.

معرفی و توصیف سند

- منشاء: مجموعه شخصی نصرالله سپاسی آشتیانی؛
- عنوان توصیفی: مصالحه‌نامه وراثت رفعت دیوان با حاجی میرزا غلام حسین تاجر آشتیانی در باب قلعه میرزا ابراهیم خان اعتصام‌الملک؛
- دوره تاریخی: قاجاریه؛ احمدشاه قاجار ۱۳۳۲ هـ. ق.؛
- وابستگی اقلیمی: آشتیان؛
- خط: شکسته نستعلیق؛
- زبان: فارسی و عربی؛
- عناصر سندشناسی (سجع مهرها): بیگم خانم، طلعت خانم، شوکت خانم، ملک تاج خانم و رفعت

دیوان؛ فاقد تحمیدیه؛

- شرح محتوایی سند: مصالحه ناز بیگم، زوجه آقا میرزا حسن (رفعت دیوان) و طلعت خانم، شوکت خانم و خانم، ملک تاج خانم دختران آقای رفعت دیوان قلعه مخروبه معروف به میرزا ابراهیم خانی که به عنوان ارث به آنها رسیده با عمده‌التجار آقای حاجی میرزا غلام‌حسین تاجر، ولد حاج محمد به مبلغ یک صد و پنجاه تومان؛

- نمایه‌های توصیفگر: ۵۱۳۳۲ - ق، آشتیان، قلعه میرزا ابراهیم خانی، وراثت رفعت دیوان، املاک و مستغلات، مصالحه‌نامه، میرزا غلام‌حسین تاجر، مهر، دستخط، شاهدان، حواشی / سجلات و ...

[متن مصالحه‌نامه قلعه میرزا ابراهیم خانی]

و بعد؛ غرض از تحریر و باعث بر تسطیر این کلمات شرعیه الدلالات، آن ست که حاضر گردیدند علیاچاه خدارت‌دستگاه، نازبیگم^۱ خانم (مهر: بیگم خانم) زوجه مرحوم مغفور آقامیرزا حسن شرف - طاب ثراه - اصالتاً از جانب خود و فضولاً از جانب سرکار آقا میرزا احمدآقا خان ولد ارجمند خود، و نیز حضور به هم رسانیدند علیاچاهان طلعت‌خانم (مهر: طلعت خانم) و شوکت‌خانم (مهر: شوکت خانم) و خانم (مهر: خانم) و ملک‌تاج خانم (مهر: ملک‌تاج) بنات مرحوم مبرور جناب جلالت‌مآب اجل اکرم‌عالی آقای رفعت دیوان^۲ (مهر: رفعت دیوان) - دام اقباله‌عالی - اصالتاً از جانب خود و بوکالة او غائبه از جانب آقا میرزا رضاخان و ولایه از جانب دو نفر که از اولاد خود المسمیان به جعفرخان و عالم‌تاج خانم^۳ در حالت اجتماع و دارابودن کافه امور معتبره در صحت اقرارات و انشائات شرعیه من دون‌الاکراه والاجبار، بل بأشد الرضاء والرغبه و الاختیار و بعدالحضور مصالحه صحیحه شرعیه جزمیه و معاوده صریحه ملیه اسلامیة نمودند همگی؛ و تمامی کل شش دانگ یک قلعه مخروبه موروثی و ابتیاعی متصرفی محاط علیهای خودشان را الشهیر به قلعه میرزا ابراهیم خانی^۴ که حدود آن از قرار تفضیل ذیل است: (حدی به عمارت آقا مشهدی علی و حاج ملاعباس^۵؛

شوشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی

۱. ماه بیگم خانم، دختر بزرگ رفعت دیوان
۲. میرزا حسن خان رفعت دیوان ملقب به همایون دیوان یا همایون دفتر از مستوفیان دستگاه میرزا یوسف مستوفی‌الممالک آشتیانی. وی جد اعلائی خاندان صادقی آشتیانی است. وی قلعه مزبور را از میرزا ابراهیم اعتصام‌الملک بین سال‌های ۱۲۶۰هـ.ق تا ۱۲۷۰هـ.ق خریداری کرد.
۳. ملک تاج خانم فرزند رفعت دیوان و همسر میرزا ابراهیم عبیدی از تجار آشتیان بود. اسحاق و میرزا غلامعلی، معلم مدارس آشتیان در دهه ۱۳۳۰ش، فرزندان او هستند.
۴. قلعه مذکور دارای چهار برج و ساخت آن به زندیه می‌رسد. که در تملک خاندان اعتصام‌الملک بوده است.
۵. حاج ملاعباس فرخ آشتیانی معروف به «کوچک» (متولد: ۱۲۷۵ هـ.ق - فوت ۱۳۱۹ ش) فرزند مرحوم آقا جعفر و نرگس خانم؛ شغل وی بازاری و پسرانش: میرزا حسن، میرزا هاشم و از دخترانش: زهرا، همسر میرزا ابوالفضل فرزند آقا شیخ زین العابدین ابن میرزا جعفر آشتیانی و مادر علی دانش‌منفرد است و دختر دیگرش، همسری عیسی خان عبیدی کارمند دارائی است.

حدی به شارع عام؛ حدی به عمارت امین الرعایا^۱ و استاد ناصر و علینقی^۲ با کافه توابع شرعی و لواحق عرفیه آن از دروب منصوبه و اخشاب و اشجار مستعمله من الممر و المدخل هرچه دانند و شناسند، سمی ام لم یسم و ذکر ام لم یذکر، من دون استثناء و وضع شیء لها کان ماکان، با جناب مستطاب اشرف الحاج و العماد عمده التجار آقای حاج میرزا غلام حسین تاجر^۳ - دام مجده - فرزند ارجمند افتخار الحاج حاجی محمد، به مال المصالحه معین مشخص معلوم مبلغ یک صد و پنجاه تومان (عدد به سیاق) وجه نقد فضی جدید الضرب سلطان احمدشاهی رایج المعامله مقبوض فی المجلس حقیقه لارسماً و صیغه المصالحه علی مراتب المسطور مشتمله علی الایجاب و القبول کما قررت فی شرع الرسول (ص) مع اسقاط کافه خیرات محتمله و متصوره در مقام سیما خیار الغبن والغبن فی الغبن ولو کان بمراتبه العالیه از جانبین واقع گردید و در صحت العقد شرط گردید. هرگاه در مصالح عنهای مسطوره فوق کشف فسادی شد که مستحقاً للغیر برآمد کلاً ام بعضاً مصالحین مشارالیهم از عهده غرامات و خسارات وارده بر مصالح مرقوم برآیند. تاریخ ۲۰ شهر شعبان المعظم ۱۳۳۲. (مهر: ملک تاج)

(حواشی / سجلات)

- مباحثه مرقوم در متن که در آستان حضرات وراث مذکور و عالیه و وکالتش از طرف این جانب فروخته‌اند، در کمال صحت است اعتراف دارم ابن مرحوم میرزا حسین^۴ سررشته‌دار (مهر: احمد ابن حسین)

۱. میرزا اسماعیل خان داوری آشتیانی ملقب به «امین الرعایا»؛ همسر وی دختر میرزا ابراهیم اعتصام الملک و خواهر میرزا یوسف اعتصامی و عمه پروین اعتصامی است. برادر دیگر وی میرزا ابراهیم آشتیانی ملقب به «امین نظاره» است که از معتمدین میرزا یوسف مستوفی الممالک و فرزندش میرزا حسن بود. و از کار گزاران دولتی اواخر قاجار بوده و سمت نظارت بر املاک مستوفی را در منطقه داشته است. خانه وی روی قلعه مستوفی الممالک (آقا) است. آب اینار «امین نظاره» روبرو قلعه آقا از احداثات وی به سال ۱۳۱۷ هـ ق است نسبت این خاندان به خاندان مستوفیان آشتیان می‌رسد. یکی از دختران امین الرعایا را غلامحسین رشیدی داشت.

۲. علینقی سمعی آشتیانی و مشهور به «صابون‌پز» ابن مرحوم ملاعباس ملقب به «ملاعباس بزرگ» ابن حاج ملاسمیع ابن محمد ابن علی اکبر. این خاندان از مهاجرین اصفهان به آشتیان هستند و در ابتدا شغل کوزه‌گری داشته و سپس از مالکین و بازاریان آشتیان می‌گردند. علی سمعی فرزند اوست. فوت حاج ملاعباس در ربیع المولود ۱۳۵۷ هـ ق در ۸۵ سالگی اتفاق می‌افتد.

۳. حاج میرزا غلام حسین تاجر ابن حاجی محمد معمار ابن حاج زین العابدین ابن حاج رمضان. نیای خاندان سپاسی آشتیانی از تاجران بازار آشتیان. فرزندان حاج میرزا غلام حسین تاجر عبارتند از: حاج میرزا علی اصغر، میرزا ابوالقاسم، میرزا احمد، حاج محمدعلی، حاج محمد تقی و حاج میرزا حسن مهندس نصرالله سپاسی فرزند حاج میرزا حسن است. حاج محمد معمار از کارهای وی ساخت پل آهو است. وی علاوه بر معماری کفاش بسیار خوبی بوده که ارسی‌های وی معروف بوده است این خاندان از بازاریان مورد اعتماد به شمار می‌آیند.

۴. - میرزا حسین سررشته دار: فرزند میرزا اسدالله سررشته دار آشتیانی و نیای خاندان ((ارجمند)) است فرزندان وی عبارتند از: احمد، غلامرضا و ابوالقاسم. میرزا ابوالقاسم ارجمند از شاگردان کلنل علینقی وزیری است. ساز

- مضمون مسطور متن بیان واقع و صحیح است الاحقر این مرحوم میرزا علی (دو کلمه ناخوانا) ۱۳۳۲ (مهر: یا ابا عبدالله)
- معامله مرقومه در متن در کمال صحت و اعتبار است (امضاء: ابن رحمت الله؛ رضا (مهر: رضا ۱۳۳۲)
- مضمون مسطور متن صحیح و شهادت دارم ابن مرحوم ملامسیح آشتیانی (مهر: یا علی)
- جناب مستطاب اجل آقای غلامرضاخان ولد مرحوم آقا میرزا حسین سررشته دار اقرار و اعتراف در معامله مرقوم در متن را مهر و شهادت دارم حرره الاقل الجانی غلام رضای^۲ آشتیانی (امضاء: (مهر: غلام رضا)
- بسم الله الرحمن الرحيم و لقد امضى جناب الميرزا احمد خان حفظه الله تعالى مصالحه المرقومه فى المتن فى اليوم الثانى من العشر الثالث من شهر رمان المبارک ۱۳۳۲ (مهر: فضل الله^۳)
- قد اجريت صيغه المصالحة وكاله و فضولا حسبما فصل فيه به تاريخ شهر شعبان المعظم ۱۳۳۲ حرره (مهر: الراجى الى الله محمد جعفر)
- قد اجريت صيغه المصالحة الشرعيه كما سطر و رقم حرره الاحقر الجانى (مهر: محمدعلی^۴)

تخصص وی، ویلون بود که مدتی در مدارس آشتیان تدریس می کرد. همسر وی دختر میرزا محمدشریف شریفی بود. حسین و رضا ارجمند فرزندان وی هستند. نیای این خاندان، میرزا اسدالله سررشته دار آشتیانی که از مستوفیان املاک مستوفی الممالک در آشتیان بوده و با میرزا محمد رفیع خان معتمدالایاله نایب حکومت آشتیان گرکان و فراهان همکاری داشته. بر پایه سندی که «مفاصا حساب هذه السنه ایت ثیل ۱۳۰۴ قمری املاک جناب جلالتمآب اجل اکرم آقای مستوفی الممالک دام اقباله العالی ابوابجمعی مقرب الحضرة العالی محمد رفیع خان نایب آشتیان و مضافات» >> مواجب جناب میرزا اسدالله سررشته دار ۸۰ تومان (المقرر) تعیین شده است. فرزندان وی عبارتند از: میرزا حسین سررشته دار و میرزا محمود سامی که از نظامیان دوره قاجاریه است. این خاندان با خاندان رفعت دیوان وابستگی دارند.

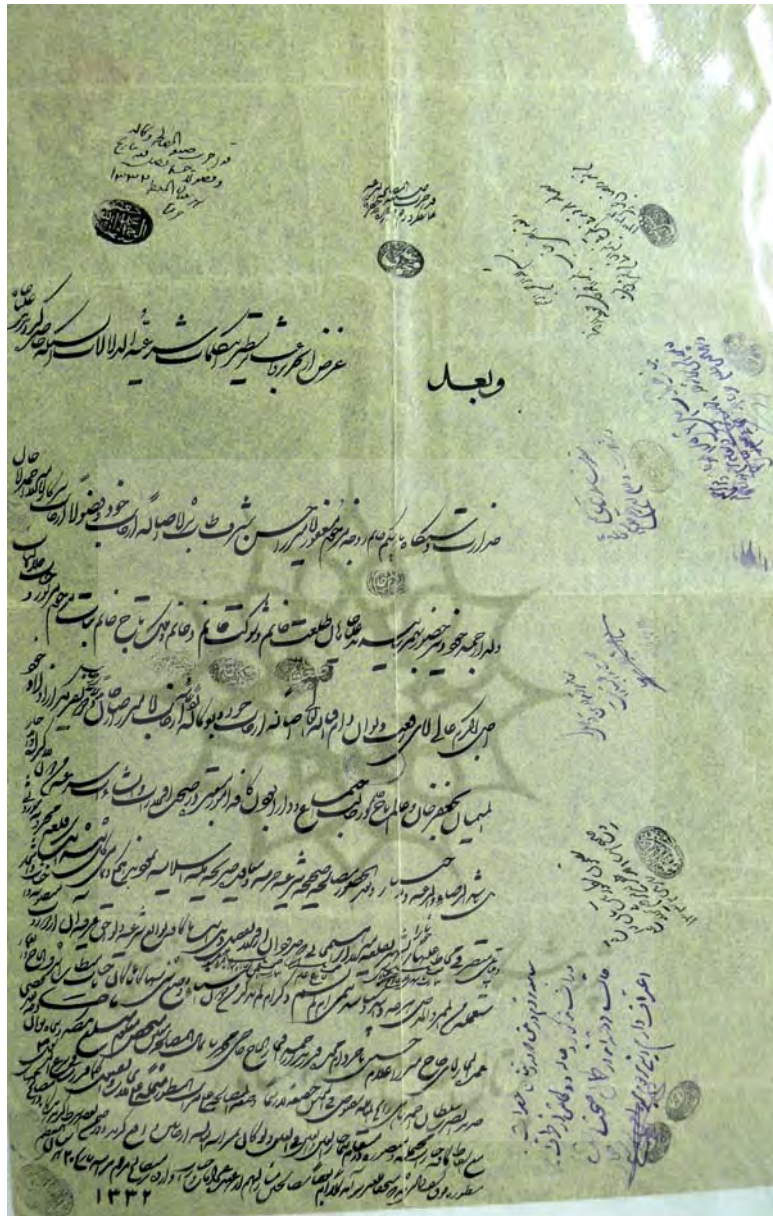
۱. «آخوند ملامسیح حافظ قرآن و از عالمان با اخلاص قرن سیزدهم است. وی انشایی محکم داشت و خط نستعلیق و شکسته را خوب می نوشت. زندگی خود را از اداره مکتب داری و تحریر اداره می کرد. علی ابن مسیح خلف اوست که یک جلد قرآن را از ابتدا تا انتها به طرز زیبا در سال ۱۳۲۶ هـ ق به خط نسخ عالی قلمی کرده است. بانو ملاشرف مکتب دار دختر ملامسیح و خواهر میرزا علی است. دختر دیگر وی رقیه یکی از دو زوجه آیت الله میرزا محمدحسن نورایی آشتیانی و مادر سرلشکر حسن نورایی است که تکیه بازار آشتیان را در سال ۱۳۴۶ بازسازی کرد. بانو ملاشرف، پیشه پدر را ادامه داد و مکتب دار بود. وی متولد ۱۳۰۴ هـ ق و ۹۵ سال عمر کرد. خانواده های فرخ، آموزگار و محمودی از نسل ملامسیح هستند». زک: حضرتی، صادق، رجال و مشاهیر آشتیان، نشر الماس قم، ۱۳۸۲، ص ۲۷۱ و ۲۷۲.

۲. میرزا غلامرضا ارجمند فرزند میرزا حسین سررشته دار فرزند میرزا اسدالله سررشته دار آشتیانی.

۳. میرزا شیخ فضل الله نورایی آشتیانی فرزند آخوند ملا ابراهیم از تحصیل کردگان دارالفنون و اولین مدیر مدرسه دولتی خاقانی آشتیان به سال ۱۳۰۲ خورشیدی. خلبان عطا نورایی فرزند اوست که در سال ۱۳۴۶ بر اثر سقوط هلیکوپتر کشته شد.

۴. محمدعلی: آقا شیخ محمدعلی بهجتی آشتیانی (فرزند مشهدی رضا کفاش «بهجتی» و فاطمه) متولد ۱۳۰۲ هـ ق از روحانیون و خوش نویسان گمنام است. وی در قم علوم لازمه و مقدماتی را همراه با قواعد خط نویسی فرا گرفت.

پیام بهارستان / ۲۰، ش ۵، ص ۲۰ / تابستان ۱۳۹۲

چون استعداد شگرفی در خطاطی داشت. در اندک مدتی مهارت کسب نمود، هنوز جوانی را پشت سر نگذاشته بود که در نوشتن خط نستعلیق به درجه استادی رسید. قطعات منقح و نوشته‌های مانده از او، نشان دهنده هنرمندی و خلاقیت پنجه کوچک و لطیفش می‌باشد. وی معاش خود را از اجرت تحریرات عقود و کتابت و مکتب‌داری تأمین می‌کرد. وی سرانجام در ۱۳۱۵ خورشیدی فوت کرد. کاتب سند فوق اوست. ر.ک: حضرتی، همان؛ ص ۲۸۳ و ۲۸۴.